

*Ю. А. КЕРІМОВ, докторант
(Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ)*

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИТОКІВ СУЧАСНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Наукові праці МАУП, 2001, вип. 2, с. 224–227

П'ята річниця Конституції незалежної України стала знаменною подією у житті українського народу. Ця знакова подія закономірно викликала дискусії, присвячені проблемам теорії та практики Конституції України. Серед чисельних наукових дискусій про конституціоналізм та правову природу Основного Закону магістральним напрямком можна виділити дискусії, присвячені історичним витокам національного та світового конституціоналізму.

Під конституціоналізмом прийнято розуміти теорію і практику конституційного будівництва. Він становить собою особливу систему конституційно-правових відносин, які опосередковують у загальному вигляді повновладдя народу, його суверенітет [3, с. 90]. Таким чином, конституціоналізм хронологічно виникає лише тоді, коли відбувається становлення і розвиток конституційного права як галузі права.

Виникнення конституційного права як галузі права в ретроспективі об'єктивно відобразилося у перших конституційних актах — конституціях. Серед вітчизняних та зарубіжних вчених не існує єдиної точки зору щодо того, який конституційний акт започаткував розвиток конституційного права у світі. Як правило, кожна окремо взята країна, виходячи швидше з ідеологічних мотивів, ніж керуючись методом історизму та об'єктивізму, виводить витоки національного конституціоналізму з найдавніших актів. При цьому їх оцінка часто ґрунтується на модерністських уявленнях про конституціоналізм.

Зокрема, вважається, що перші писані конституційні акти були прийняті у Великій Британії та колоніях Північної Америки. Вперше конституційні ідеї були втілені в “Колоніальному договорі”, або ж “Договорі на Мейфлауері”, який уклали 11 листопада 1620 р. під час подорожі на човні “Травнева квітка” до Північної Америки вигнані з Англії конгреціоналісти-священнослужителі в кількості 41 особи та “сервенти” (корабельні слуги). На думку деяких вчених, “Колоніальний договір” 1620 р. можна вважати першою писаною конституцією [1, с. 12; 8, с. 11].

Але звернемося до самого Договору. Текст Договору проголошував [9, с. 278–280]:

“Ім'ям Господа, амінь!

Ми, вірні піддані нашого могутнього суверенного господаря Якова, Божою ласкою короля Великобританії, Франції та Ірландії, захисника віри та ін., здійснивши в славу Божу — для розповсюдження християнської віри і слави нашого короля і вітчизни — подорож з метою заснувати колонію в північній частині Вірджинії, цим урочисто і взаємно перед особою Бога об'єднуємося в громадський політичний організм для підтримання серед нас кращого порядку і безпеки, а також для досягнення вище зазначеної мети; і в силу цього ми створимо і введемо такі справедливі й однакові для всіх закони й ордонанси, акти, постанови й адміністративні установи, що в той або інший час будуть вважатися найбільш відповідними загальному добру колонії, і яким ми обіцяємо слідувати і підкоря-

тися. У свідчення чого ми ставимо наші підписи. мис Код, 11 листопада ... Anno Domini 1620”.

Американські вчені визнали цей акт як початок розвитку американського конституціоналізму, хоча, на нашу думку положення американських конституціоналістів є досить суперечливим і модернізованим. Сам текст Договору не відповідає сучасним уявленням про основний закон ні за змістом, ні за формою. Договір закріплює принципи суспільного устрою в колоніальних поселеннях, але не містить конкретних конституційно-правових приписів.

Договір можна вважати предтечею американського конституціоналізму. Дійсно, “Колоніальний договір” став правовим підґрунтям для всіх поселенських договорів, які уклалися при заснуванні північноамериканських колоній. Поселення з часом утворювали політичні союзи, які після їх легітимізації хартіями уряду Великобританії набували статусу колоній. Положення договору вперше повною мірою були втілені в колонії Массачусетс, заснованій у 1629 р.

Якщо ж Договір визнати першим конституційним актом у світі, то справедливо було б говорити і про більш ранішні та досконалі конституційні акти – “акт-пареаж” про спільний суверенітет над Андорією 1278 р.; “конституція” Сан-Маріно 1600 р. та ін. Але ці акти не прийнято вважати конституціями у сучасному розумінні.

Ми вважаємо, що першою американською писаною конституцією стала Конституція США 1787 р., розроблена Установчим конвентом. Ця Конституція укріпила правовий статус центральних органів влади і юридично перетворила північноамериканську конфедерацію у федерацію. Конституція США закріпила принцип поділу влад на законодавчу, виконавчу та судову і створила юридичний механізм стримувань і противаг між гілками влади; чітко врегулювала взаємовідносини між штатами та центральною владою федерації. Але Конституція могла вступити в силу тільки після її ратифікації не менш як 9 штатами з 13, тоді як легіслатури штатів звернули увагу на відсутність в тексті Конституції Біля про права.

Новостворений конгрес федерації 25 серпня 1789 р. прийняв Біль про права з 10 статей. В 1791 р. він був ратифікований штатами і набув сили закону. Таким чином, на кінець XVIII ст. в США вперше була прийнята писана конституція і створена досконала на той час система конституційного законодавства.

Цікавою є і позиція вчених щодо витоків конституціоналізму. Прийнято вважати, що першим конституційним актом Великої Британії була Велика хартія вольностей 1215 р. Цей акт і на сьогодні є складовим елементом “Британської конституції”, що є традицією і ніяк не пов’язано з потребою регулювати конституційно-правові відносини ранньофеодальною Хартією.

На нашу думку, у Великій Британії одним з перших писаних конституційних актів періоду буржуазної революції став акт, відомий під назвою “Знаряддя управління”. Цей акт був прийнятий в 1653 р. і закріплював протекторат Олівера Кромвеля. “Знаряддя управління” декларувало приналежність законодавчої влади однопалатному парламентові та лордові-протектору. Лорд-протектор також був наділений всією повнотою виконавчої і фактично судової влади. Посада лорда-протектора була виборною Сенатом, але передбачалося, що Олівер Кромвель обіймає цю посаду пожиттєво. Тим самим “Знаряддя управління” конституційно закріплювало одноособову диктатуру Кромвеля.

Після реставрації монархії в Англії та перемоги партій консерваторів (колишні торі) і лібералів (колишні вігі) в 1679 р. на парламентських виборах того ж року приймається важливий парламентський закон Habeas corpus act. Його зміст визначається гарантіями проти неправосудних досудових арештів.

Після “славетної революції” 1688 р., повалення Якова та коронації штатгальтера Голландії Вільгельма Оранського на англійський престол в 1689 р., Вільгельмом був підписаний акт, що став юридичним підґрунтям англійської конституційної монархії – “Біль про права” (1689 р.). Цей акт став конструктивним компромісом між феодальною земельною аристократією і буржуазією. У подальшому положення Біля про права, який став відправною точкою британського конституційного права, розвивалися в Трьохрічному акті (1689 р.), Акті про престолоспадкування (1701 р.), а пізніше – в Акті про об’єднання з Шотландією 1703 р., Акті про парламент 1911 р., Акті про парламент 1949 р., Акті про перство 1963 р., Акті про міністрів Корони 1937 і 1964 р., Акті про місцеве управління 1972 р., Акті про палату обшин 1978 р., Акті про громадянство 1981 р., Акті про народне представництво 1983 р. з наступними доповненнями, постійних правилах палати лордів і палати обшин, звичаях діяльності парламенту та чисельних парламентських

статутах і судових прецедентах, які на сьогодні і складають у своїй сукупності поняття “Британської конституції”.

Цікавою видається історія виникнення конституціоналізму в континентальній Європі. Майже одночасно з утвердженням буржуазної республіки у США відбувається зародження буржуазного конституційного права у Польщі та Франції. Так, 3 травня 1791 р. була прийнята надзвичайним сеймом перша писана європейська конституція – “Урядовий закон”, більш відома як “травнева Конституція Польщі 1791 р.”. Ця Конституція підлягала обов’язковому перегляду через кожні 25 років, але вже в 1793 р., після чергового поділу Речі Посполитої, остання перестала існувати як держава [7, с. 298–299].

Важливе значення для всього європейського конституційного права мала Конституція Франції, розроблена Установчими зборами і підписана Людовіком XVI в 1791 р., яка мала виражати інтереси буржуазії і дворянства та закріплювати конституційну монархію у Франції. Положення Конституції 1791 р. передбачали реалізацію доктрини поділу влад: законодавча влада мала належати однопалатному парламенту – Національним зборам, що обиралися двоступеневими виборами; виконавча влада – королю, який призначав міністрів; судова влада мала бути представлена виборними суддями всіх рівнів, що виконували свої повноваження пожиттєво. Конституція 1791 р. також гарантувала здійснення місцевої влади виборними органами. Але перманентний характер французької революції не дозволив повною мірою реалізувати згадані положення Конституції 1791 р. В цей період у Франції також діяли Конституція 1793 р., Конституція Франції 1795 р., Конституція Франції 1799 р., але ні одна з цих конституцій так і не була реалізована у повному обсязі.

Лише після Реставрації в Хартії 1814 р., що ще називалася “Сенаторіальною конституцією”, відтворювалося багато положень Конституції 1791 р., була зроблена спроба компромісу між прибічниками монархії і конституціоналістами, між дворянством і буржуазією щодо суспільного і державного ладу Франції.

Французька модель конституціоналізму набула поширення і в інших країнах Європи. Основні положення Декларації прав людини і громадянина 1789 р., Конституції Франції 1791 р. і Хартії 1814 р. знайшли відображення в Конституції Швейцарії 1830 р., Конституції Норвегії 1814 р., Нассауському патенті 1814 р., Кон-

ституції Нідерландів 1815 р., Конституції Бадена 1818 р., Конституції Ліхтенштейну 1818 р., Конституції Бельгії 1831 р., Конституції Сербії 1838 р.

Неоднозначними є і точки зору щодо витоків українського конституціоналізму. Найбільш суперечною у вітчизняній правовій думці є так звана “Конституція Пилипа Орлика 1710 р.”, яку ряд українських вчених схильні вважати першою європейською конституцією. “Пункти й конституції законів та вольностей війська запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтвержені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах”, або ж Бендерські конституції 1710 р. були складені вихованцем Києво-Могилянської академії П. Орликом та козацькою старшиною у вигнанні.

Цей акт за своєю формою є ідентичним до інших окруйованих козацьких конституцій, але за змістом Бендерські конституції визначають не лише державний устрій майбутньої козацької держави та права і обов’язки гетьмана і старшини, а й визначають майбутній суспільний устрій цієї держави. Більша частина Бендерської конституції має описовий характер і не містить норм конституційного права. Основні положення конституції базуються на звичаєвому праві, християнських канонах та надбаннях тогочасної філософсько-правової думки.

Але Бендерська конституція так і залишилася “паперовою”, як і раніше прийняті Гадяцький договір 1658 р., Слободищенський трактат 1660 р., Бучацький мир 1672 р. та деякі інші спроби українських можновладців, що прагнули до конституційних перетворень [4, с. 19].

Конституція Пилипа Орлика 1710 р. так і не знайшла належного місця у світовій історії становлення та розвитку конституційного права. Констатувалося, що Бендерська конституція є конституція недостатньою. Постановка питання про Бендерську конституцію як першоджерело більш пізніх конституцій у світі є ідеологічною. “Пакти ...” залишилися лише конституційним проектом і не були застосовані на практиці [5, с. 49; 6, с. 97].

У подальшому формування національного конституційного права періоду визвольних змагань 1917–1920 рр. не збагатили український конституціоналізм жодною діючою небільшо-

вицькою конституцією України як цілісним юридичним актом [4, с. 29]. Було прийнято багато нормативних документів конституційного змісту, що відповідали кращим тогочасним взірцям світового конституціоналізму – Універсали УЦР, її закони про вибори, про основи тимчасового управління в Україні, про герб і прапор, про новий адміністративний поділ України, про суд і судочинство і Конституція УНР 1918 р.; Закони про тимчасовий державний устрій України П. Скоропадського та його ухвали і універсали про цензові вибори, впровадження нової системи місцевого управління, громадянство, Державний сенат, а так само декларації і універсали Директорії не були реалізованими.

Унікаючи заангажованості, можна стверджувати, що затверджена Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 р. та прийнята у кінцевій редакції ВУЦВК 14 березня 1919 р. Конституція УСРР стала першою діючою конституцією радянської України [2, с. 69–78].

І нарешті, першою діючою конституцією України можна вважати Конституцію України 28 червня 1996 р. Нині діючий Основний Закон часто піддається критиці, але саме Конституція України 1996 р. стала нормативним втіленням історичної та сучасної вітчизняної конституційно-правової

думки, першоджерелом сучасного українського конституціоналізму.

Література

1. *Ебзев Б. С.* Конституция. Правовое государство. Конституционный суд. — М., 1997.
2. *Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність.* — К., 2001.
3. *Конституційне право України/* За ред. В.Ф. Погорілка. — К., 2000.
4. *Конституція незалежної України/* За ред. В. Ф. Погорілка, Ю. С. Шешученка, В. О. Євдокимова. — К., 2000.
5. *Кресін О.* Конституція України. Традиційне та нове // Віче. — 1998. — № 9.
6. *Кресін О. В.* Пакти і конституції законів і вольностей Війська Запорозького ... 1710 року: політичний та правовий аспекти // Правова держава. — 2001. — Вип. 12.
7. *Мироненко О. М.* Конституція Польщі 1791 р. // Юрид. енцикл. — К., 2001. — Т. 3.
8. *Тодька Ю. Н.* Конституция Украины: проблемы теории и практики. — Харьков, 2000.
9. *The Story of the Pilgrim Fathers, 1606–1623; as Told by Themselves Their Friends and Their Enemies/* Ed by E. Arber. — L., 1897. (Цит. за: *Калашніков В. М.* Генеза конституційного права США // Правова держава. — 2001. — Вип. 12. — С. 552.)